

[...] και να πιστέψουμε ότι η κοινωνία βελτιώνεται σταδιακά ως προς τη φυσική και την κοινωνική της κατάσταση, ενώ στην πραγματικότητα η πολυπληθέστερη τάξη είτε παραμένει στάσιμη είτε πάει από το κακό στο χειρότερο.³⁵

4. Η παιδική ηλικία

Αν και έχουμε ήδη μιλήσει για την παιδική εργασία, αξίζει εντούτοις να σταθούμε σε αυτό το πρόβλημα λίγο περισσότερο. Κατά μία έννοια, είναι παράξενο ότι το ζήτημα αυτό εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο αμφισβήτησης: μεταξύ 1780 και 1840 αυξήθηκε δραστικά ο βαθμός της εκμετάλλευσης του παιδικού εργατικού δυναμικού, και αυτό είναι κάτι που το γνωρίζει κάθε ιστορικός που έχει μελετήσει σοβαρά τις πηγές. Η κατάσταση αυτή αποτελούσε πραγματικότητα στα ορυχεία: τόσο στα ανεπαρκή φρέατα μικρής κλίμακας, όπου οι στοές ήταν ενίοτε τόσο στενές ώστε μόνο τα παιδιά περνούσαν εύκολα, όσο όμως και σε πολλά μεγάλα ορυχεία, όπου –όσο το μέτωπο εξόρυξης απομακρυνόταν από το φρέαρ– χρησιμοποιούνταν παιδιά για να μεταφέρουν το κάρβουνο ή για να χειρίζονται τις θυρίδες εξαερισμού. Στα εργοστάσια το παιδικό και εφηβικό εργατικό δυναμικό αυξανόταν σε ετήσια βάση και σε πολλούς από τους «ανυπόληπτους» κλάδους το ωράριο εργασίας συνεχώς αυξανόταν και η δουλειά διαρκώς εντεινόταν. Αναρωτιέται κανείς τι ακριβώς έχει απομείνει προς αμφισβήτηση.

Οι «αισιόδοξοι» όμως, ήδη από την εποχή των Hammond, έχουν περιβάλει το όλο ζήτημα με τόσο πολλές επιφυλάξεις, ώστε δυσκολεύεται κανείς να μη σκεφτεί πως υπήρχε μια κάποια συνωμοσία με σκοπό να δικαιολογηθεί η χρησιμοποίηση των παιδιών ως εργατών. «Τίποτε καινούργιο» δεν υπήρχε ως προς αυτό: οι συνθήκες ήταν τόσο κακές στους «παλαιούς» παραγωγικούς κλάδους όσο ήταν και στους «νέους»: οι μαρτυρίες είναι εν πολλοίς μεροληπτικές και υπερβολικές: τα πράγματα είχαν ήδη αρχίσει να καλυτερεύουν πριν από την κατακραυγή της δεκαετίας του 1830: οι ίδιοι οι εργάτες έφεραν το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης για αυτήν τη μεταχείριση των παιδιών: η κατακραυγή προήλθε από τα «ενδιαφερόμενα» μέρη –γαιοκτήμονες εχθρικούς προς τους βιομηχάνους ή ενήλικους συνδικαλιστές που ζητούσαν τον περιορισμό του ωραρίου προς δικό τους όφελος– ή από διανοούμενους της μεσαιας τάξης που δεν γνώριζαν τίποτε για το πρόβλημα: ή, πάλι (και παραδόξως), το όλο ζήτημα δεν φανερώνει τόσο τη σκληρότητα και την αναισθησία όσο μάλλον την αυξανόμενη ανθρωπιά των τάξεων των εργοδοτών. Ελάχιστα ζητήματα στην ιστορία έχουν συσκοτιστεί σε τέτοιο βαθμό από ανάλογο κράμα ιδεολογικών προκαταλήψεων και παραπειστικών επιχειρημάτων.

Δεν ήταν καινοτομία η παιδική εργασία. Τα παιδιά αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της αγροτικής και της βιομηχανικής οικονομίας πριν από το 1780 και παρέμεναν σε αυτήν τη θέση μέχρι τη στιγμή που ερχόταν το σχολείο και τα έσωζε. Μερικές δουλειές –οι μικροί καπνοδοχοκαθαριστές και τα ναυτόπαιδα– ήταν ενδεχομένως ανάλογες με τις χειρότερες συνθήκες που επικρατούσαν στα πρώτα εργοστάσια: ένα ορφανό που το τοποθετούσε η ενορία μαθητευόμενο στο πλάι ενός Πήτερ Γκράμς³⁶ ή ενός μέθυσου

35. G.C. Holland, *ό.π.*, σ. 124.

36. [Σ.τ.Μ.] Αναφορά στον κεντρικό ήρωα της ομώνυμης όπερας του Μπέντζαμιν Μπρίτεν *Peter Grimes* (1945), ο οποίος κατηγορείται για τον θάνατο του μαθητευόμενου του, σε ένα μικρό ψαροχώρι

ανθρακωρύχου μπορεί να έπεφτε θύμα βαναυσότητας και να βρισκόταν σε ακόμη πιο τρομακτική απομόνωση.³⁷ Είναι όμως λάθος να γενικεύουμε με βάση αυτά τα ακραία παραδείγματα και να βγάζουμε συμπεράσματα για το είδος των συμπεριφορών που επικρατούσαν πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση. Εξάλλου, ένα από τα πιο αξιοσημείωτα στοιχεία στην ιστορία του Πήτερ Γκράμς είναι ο εξοστρακισμός του από τις γυναίκες της κοινότητας των ψαράδων, καθώς και οι τύψεις του, που τελικά θα τον οδηγήσουν στον τάφο.

Η συνηθέστερη μορφή παιδικής εργασίας ασκούσαν στο σπίτι ή στο πλαίσιο της οικογενειακής οικονομίας. Στη δουλειά μπορεί να έμπαιναν ακόμη και τα παιδιά που είχαν μόλις αρχίσει να περπατούν, λόγου χάριν για να πηγαίνουν και να φέρνουν πράγματα. Ένας από τους γιους του Crompton θυμόταν ότι είχε μπει στη δουλειά «αμέσως μόλις έμαθα να περπατάω»:

Η μητέρα μου χτυπούσε το βαμβάκι πάνω σε ένα συρμάτινο κόσκινο· μετά αυτό έμπαινε μέσα σε ένα βαθύ καφετί δοχείο με δυνατή σαπουνάδα. Η μητέρα μου τότε μου σήκωνε τα ρούχα μου ως τη μέση και με έβαζε μέσα στο βαρέλι για να πατήσω το βαμβάκι. [...] Αυτή η διαδικασία συνεχιζόταν μέχρι που το δοχείο γέμιζε τόσο πολύ, που κινδύνευα να πέσω· έμπαινε τότε μια καρέκλα στο πλάι και κρατιόμουν από την πλάτη της [...].

Ένας άλλος γιος θυμόταν: «Με είχαν βάλει, επτά χρονών, πάνω σε ένα σκαμνί για να απλώνω το βαμβάκι στη μηχανή για το άνοιγμα, προετοιμάζοντάς το για την κλώση, ενώ ένας μεγαλύτερος αδελφός μου γύριζε τον τροχό για να βάλει τη μηχανή εμπρός».³⁸ Ακολουθούσε το μπομπινάρισμα και, στην ηλικία των δέκα ή έντεκα ετών, η κλώση ή, αν τα πόδια έφταναν ως το ποδωστήριο, ένας γύρος στον αργαλειό. Η παιδική εργασία ήταν τόσο βαθιά ριζωμένη στους διάφορους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας, ώστε είχαν καταλήξει να προκαλούν τον φθόνο των άλλων κλάδων, όπου δεν μπορούσαν να δουλέψουν παιδιά και να ενισχύσουν έτσι το εισόδημα της οικογένειας. Όσον αφορά τα πρώτα εριοϋφαντουργικά «εργοστάσια» με χειροκίνητους αργαλειούς, είναι πραγματικά αξιοσημείωτο ότι επικρίθηκαν επειδή απειλούσαν να σπρώξουν τα παιδιά στην ανεργία. Αν επικρατούσε το εργοστασιακό σύστημα, δήλωνε ένας μάρτυρας το 1806,

το γεγονός αυτό θα οδηγούσε όλους τους φτωχούς βιοπαλαιστές μακριά από το σπίτι τους· θα δούλευαν στα εργοστάσια, και εκεί [...] δεν θα είχαν ούτε τη βοήθεια των παιδιών τους ούτε τα πλεονεκτήματα που τους πρόσφερε η οικογένειά τους όταν ήταν ακόμη στο σπίτι τους. Ας υποθέσουμε ότι ήμουν γονιός και είχα τέσσερα, πέντε ή έξι παιδιά στο σπίτι, και το ένα ήταν 14 ετών, το άλλο 12 και το άλλο 10· εάν εργαζόμουν μαζί με την οικογένειά μου στο σπίτι θα μπορούσα να τους δώσω δουλειά: θα έβαζα το ένα να τυλίγει τις μπομπίνες, το άλλο να χειρίζεται τον αργαλειό, και το άλλο την

εμπνευσμένο από την παράτια κωμώπολη Όλμπρο, τόπο κατοικίας του συνθέτη.

37. Βλ. M.D. George, *London Life in the Eighteenth Century*, κεφ. V.

38. G.F. French, *Life of Samuel Crompton* (1859), σ. 58-9, 72· βλ. επίσης B. Brierley, *Home Memories* (Manchester, 1886), σ. 19.

κλωστική μηχανή· ενώ, εάν πήγαινα στο εργοστάσιο, δεν θα με άφηναν να πάρω μαζί μου και τα παιδιά, κι έτσι θα πρέπει να τα αφήσω να πεθάνουν κάπου στον τεράστιο τούτο κόσμο [...].³⁹

Με τα δεδομένα της περιόδου, η αλλαγή ήταν επίπονη, αν όχι και βάρβαρη. Σε όλα τα σπίτια τα κορίτσια ασχολούνταν με το ψήσιμο του ψωμιού, τη ζυθοποιία, το καθάρισμα και το καθημερινό νοικοκυριό. Στη γεωργία τα παιδιά –συνά, ανεπαρκώς ντυμένα– δούλευαν στα χωράφια ή στο αγρόκτημα με οποιονδήποτε καιρό. Ωστόσο, εάν συγκρίνουμε αυτή την κατάσταση με το εργοστασιακό σύστημα, μπορούμε να οδηγηθούμε σε μια σειρά από σημαντικές διαπιστώσεις. Η εργασία χαρακτηριζόταν από ποικιλία (και, ως γνωστόν, η μονοτονία είναι ιδιαίτερα επίπονη για τα παιδιά). Υπό φυσιολογικές συνθήκες, η εργασία ήταν περιοδική: τα καθήκοντα ήταν κυκλικά και ακόμη και οι τακτικές δουλειές, όπως το μπομπινάρισμα, δεν γίνονταν καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας, παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις (όπως, για παράδειγμα, όταν ένα ή δύο παιδιά βοηθούσαν δύο υφαντές συγχρόνως). Κανένα παιδί δεν ήταν υποχρεωμένο να πατάει το βαμβάκι στο βαρέλι επί οκτώ ώρες την ημέρα και επί έξι ημέρες την εβδομάδα. Κοντολογίς, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι υπήρχε μια προοδευτική εισαγωγή στην εργασία, πάντα σε σχέση με τις ικανότητες και την ηλικία του παιδιού, η μονοτονία της οποίας έσπαζε όταν έστελναν τα παιδιά για κάποιο θέλημα, για να μαζέψουν βατόμουρα και καυσόξυλα, ή για να παίξουν. Κατά κύριο λόγο, όμως, η εργασία ήταν ενσωματωμένη στην οικογενειακή οικονομία και γινόταν υπό την επίβλεψη των γονιών. Είναι γεγονός ότι, κατά τον 18ο αιώνα, οι γονείς ήταν εξαιρετικά αυστηροί με τα παιδιά τους. Ουδέποτε όμως έχει γίνει λόγος για διαδεδομένη σαδιστική συμπεριφορά ή έλλειψη στοργής από την πλευρά των γονιών.

Την ερμηνεία αυτή την ενισχύουν δύο ακόμη γεγονότα: αφενός, η συνεχής παρουσία, κατά τον 18ο αιώνα, των παιχνιδιών, των χορών και των αθλημάτων –ασχολιών που δεν θα ήταν καν δυνατόν να υπάρξουν εάν τα παιδιά έμεναν περιορισμένα όσο κρατούσε το εργοστασιακό ωράριο· και, αφετέρου, η άρνηση των χειροτεχνών να στείλουν τα παιδιά τους στα πρώτα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας, άρνηση που επέτρεψε στους φτωχούς μαθητευόμενους να βρουν οι ίδιοι δουλειά εκεί. Το εργοστάσιο όμως δεν ήταν ο μόνος –ή και ο κυριότερος– παράγοντας που οδήγησε στην εντατικοποίηση της παιδικής εργασίας μεταξύ 1780 και 1830. Αντίστοιχοι παράγοντες στάθηκαν, καταρχάς, αυτή καθ' εαυτήν η εξειδίκευση, η αυξανόμενη διαφοροποίηση των οικονομικών ρόλων και η διάλυση της οικογενειακής οικονομίας· και, κατά δεύτερο λόγο, η κατάρρευση του ανθρωπισμού στα τέλη του 18ου αιώνα και το αντεπαναστατικό κλίμα των Πολέμων, μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν οι άγονοι δογματισμοί της εργοδοτικής τάξης.

Θα επανέλθουμε στο δεύτερο από αυτά τα θέματα. Όσον αφορά το πρώτο τώρα, σχεδόν όλα τα ηθικά ελαττώματα που ήταν γνωστά κατά τον 18ο αιώνα διατηρήθηκαν και στις πρώτες δεκαετίες του 19ου, προσλαμβάνοντας όμως πολύ χειρότερη μορφή. Ο Ντίκενς το γνώριζε: ο Πήτερ Γκράμις θα μπορούσε κάλλιστα να ζει στο Λονδίνο των πρώτων δεκαετιών της βικτοριανής εποχής όσο και στο Όλμπρο της γεωργιανής περιόδου. Οι αναφορές που συνέταξαν το 1842 οι Επιτροπές για την Παιδική Εργασία έδει-

39. *Committee of the Woollen Trade* (1806), σ. 49.

ξαν ότι κάποιες Επιτροπές Προνοίας νέου τύπου, στο Στάφορντσιρ, στο Λάνκασιρ και στο Γιόρκσιρ, εξακολουθούσαν να απαλλάσσονται από τα άπορα παιδιά έξι, επτά και οκτώ χρονών, τοποθετώντας τα ως μαθητευόμενους πλάι σε ανθρακωρύχους, αφού πρώτα τους είχαν δώσει μια γυνέα «για ρούχα». Τα αγόρια βρίσκονταν «ολοκληρωτικά στο έλεος των επιστατών των ορυχείων» και δεν έπαιρναν ούτε δεκάρα τσαμιστή. Στο Χάλιφαξ ένα αγόρι, που το είχε χτυπήσει το αφεντικό του και το είχαν κυνηγήσει πετώντας του κάρβουνα, το έσκασε από το ορυχείο, κοιμήθηκε σε κάτι εγκαταλελειμμένα σημεία εξόρυξης, τρώγοντας «για καιρό τα κεριά που έβρισκα μες στα φρέατα, όπου τα άφηναν οι ανθρακωρύχοι από βραδύς».⁴⁰ Το μείγμα τρώμου και μοιρολατρίας των παιδιών διαφαίνεται μέσα από τη λακωνικότητα των σχετικών αναφορών. Ένα οκτάχρονο κορίτσι, που δούλευε δεκατρείς ώρες την «ημέρα», ανοίγοντας και κλείνοντας τις καταπακτές εξαερισμού: «Πρέπει να κουνάω τις πόρτες χωρίς να υπάρχει φως, και φοβάμαι πολύ. [...] Μερικές φορές τραγουδάω άμα έχω φως, αλλά όχι άμα είναι σκοτεινά· τότε, ούτε που τολμάω να τραγουδήσω». Η δεκαεπτάχρονη *Patience Kershaw*, που συνέκρινε τα πλεονεκτήματα των διαφόρων εργασιών:

[...] αυτό το φαλακρό σημείο στο κεφάλι μου έγινε επειδή σπρώχνω τα βαγονέτα· τα δικά μου πόδια δεν έχουνη πρηστεί ποτέ, αλλά τα πόδια των αδελφών μου πρηζόντουσαν όταν δουλεύανε στο εργοστάσιο· σπρώχνω τα βαγονέτα όσο πιο γρήγορα μπορώ, για ενάμισι, δύο χιλιόμετρα κάτω απ' τη γη, πηγαίνελα· ζυγίζουμε κοντά 150 κιλά [...] οι εργάτες με τους οποίους δουλεύω δεν φοράνε παρά μόνο το κασκέτο τους [...] μερικές φορές με χτυπάνε άμα δεν κάνω γρήγορα [...]. Καλύτερα να δούλευα σε εργοστάσιο παρά σε ορυχείο.⁴¹

Χωρίς αμφιβολία, έχουμε να κάνουμε με μια σοβαρή επιδείνωση των χειρότερων εργασιακών συνθηκών του 18ου αιώνα. Ωστόσο, η εξειδίκευση και η οικονομική διαφοροποίηση οδήγησαν τους εργοδότες να αναθέτουν στα παιδιά, έξω από τα εργοστάσια, ειδικά καθήκοντα τα οποία πληρώνονταν με το κομμάτι και απαιτούσαν αδιάλειπτη συγκέντρωση επί δέκα, δώδεκα ή και περισσότερες ώρες. Έχουμε ήδη αναφέρει το χωριό Κλεκχίτον, όπου «μικροσκοπικά τετράχρονα πλάσματα, που μετά βίας στέκονταν στα πόδια τους [...] αναγκάζονταν επί ώρες να διεκπεραιώνουν το μονότονο καθήκον της τοποθέτησης συρμάτινων δοντιών στα ξάνια με τα μικρά τους δαχτυλάκια, μέχρι που τα έπιανε ζαλάδα, τα μάτια τους κοκκίνιζαν και τα πονούσαν, και τα πιο αδύναμα με τον καιρό καμπούριαζαν και παραμορφώνονταν». Η ελεεινή αυτή κατάσταση εξακολουθούσε να επικρατεί και στο σπίτι, ενώ τα διαθέσιμα στοιχεία αφήνουν να εννοηθεί ότι το συγκεκριμένο είδος εκμετάλλευσης των παιδιών αυξήθηκε μάλλον παρά μειώθηκε καθ' όλη τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα στους περισσότερους παραγωγικούς κλάδους που στηρίζονταν στην οικιακή εργασία, στους κλάδους της υπαίθρου (ψαθοπλεκτική, δαντελοποιία), καθώς και στους ανυπόληπτους κλάδους.⁴² Το έγκλημα του εργοστασιακού συστήματος είναι ότι κληρονόμησε τα χει-

40. *Children's Employment Commission. Mines* (1842), σ. 43.

41. Στο ίδιο, σ. 71, 80.

42. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένα από τα πιο συγκλονιστικά παραδείγματα στο Κεφάλαιο του Μαρξ προέρχονται από την Επιτροπή για την Παιδική Εργασία της δεκαετίας του 1860.

ρότερα χαρακτηριστικά του οικοτεχνικού συστήματος για να τα εντάξει σε ένα πλαίσιο το οποίο δεν πρόσφερε κανένα από τα αντισταθμίσιμα που πρόσφερε η οικιακή εργασία: «Συστηματοποίησε την εργασία των εξαθλιωμένων άμισθων παιδιών και την εκμεταλλεύθηκε με αδυσώπητη βαναυσότητα [...]». ⁴³ Στο σπίτι οι εργασιακές συνθήκες των παιδιών ποίκιλλαν ανάλογα με τη διάθεση των γονιών ή του εργοδότη και, μέχρι ενός σημείου, η εργασία τους προσαρμοζόταν ανάλογα με τις ικανότητές τους. Στο εργοστάσιο τα μηχανήματα επέβαλαν το περιβάλλον, την πειθαρχία, την ταχύτητα και την τακτικότητα της εργασίας και του ωραρίου – στοιχεία κοινά και για τους δυνατούς και για τους αδυνάτους.

Δεν χρειάζεται να επαναλάβουμε εδώ τη μακρόχρονη και αξιοθρήνητη ιστορία του παιδιού που δούλευε στο εργοστάσιο, από την εποχή των πρώτων εργοστασίων που απασχολούσαν άπορους μαθητευόμενους μέχρι την εργατική κινητοποίηση των δεκαετιών του 1830 και του 1840. Δεδομένου όμως ότι σήμερα έχουν διαδοθεί ευρέως διάφορες καθησυχαστικές ιδέες, οι οποίες κατακρίνουν τις «υπερβολικές» περιγραφές όχι μόνο των ιστορικών αλλά και πολλών συγγραφέων εκείνης της περιόδου, οφείλουμε να σταθούμε σε μερικά από τα προβαλλόμενα επιχειρήματα. Τα περισσότερα από αυτά τα επιχειρήματα παρουσιάζονται σε ένα προκλητικό, σχεδόν ανέμελο, άρθρο που δημοσίευσε ο καθηγητής W.H. Hutt το 1926. Μια κουτάλια χυμός λεμονιού είναι καλή για τον οργανισμό, αλλά δεν μπορεί κανείς να ζει μόνο με χυμό λεμονιού. Αυτό το ανάλαφρο, ελάχιστο τεκμηριωμένο και, ενίοτε, απολύτως παραπειστικό άρθρο έχει εμφανιστεί σε πολλές βιβλιογραφικές παραπομπές μέχρι σήμερα και έχει μάλιστα αναδημοσιευθεί στο *Capitalism and the Historians*.⁴⁴ Σχεδόν κάθε επιχειρήμα που διατυπώνεται στο εν λόγω άρθρο είχε προβλεφθεί και ακολούθως είχε ανατραπεί από τους υποστηρικτές του Νομοσχεδίου περί Δεκαώρου, κυρίως δε στο νηφάλιο και πλήρως τεκμηριωμένο κείμενο του John Fielden *The Curse of the Factory System [Η κατάρα του εργοστασιακού συστήματος]* (1836), η επανέκδοση του οποίου θα αποτελούσε πολύ πιο σημαντική συμβολή στην επιστημονική μελέτη.

Θα ήταν κουραστικό να επαναλάβουμε όλα τα σχετικά επιχειρήματα. Αληθεύει πράγματι ότι μερικές από τις πιο ακραίες αγριότητες τις υπέστησαν οι άποροι μαθητευόμενοι στα τέλη του 18ου αιώνα και ότι το ενοριακό σύστημα μαθητείας έδωσε σταδιακά τη θέση του στην «ελεύθερη» εργασία κατά τον 19ο αιώνα. Αληθεύει –και είναι ενθαρρυντικό ως πληροφορία– ότι ορισμένοι εργοδότες, όπως ο Samuel Oldknow και οι Greg, παρείχαν στους μαθητευόμενους τους αρκετά αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας. Αληθεύει επίσης ότι ορισμένοι μεταρρυθμιστές ξέθαψαν μερικές από τις χειρότερες περιπτώσεις κακομεταχείρισης για να τις αναφέρουν πολλά χρόνια αφότου είχαν συμβεί. Επ' ουδενί όμως δεν αληθεύει ότι αυτό αποδεικνύει την εξαφάνιση των ίδιων μορφών κακομεταχείρισης κατά τη δεκαετία του 1830. (Συχνά, οι μεταρρυθμιστές δυσκολεύονταν πάρα πολύ να εξασφαλίσουν ένορκες μαρτυρίες κατά των σύγχρονων μορφών κακομεταχείρισης, για τον απλούστατο λόγο ότι οι εργάτες φοβούνταν μήπως χάσουν τη δουλειά τους.) Αληθεύει επίσης ότι οι δύο Νόμοι του Peel, των ετών 1802 και 1819, φανερώνουν κάποια πρώτα ίχνη ανθρωπιάς, καθώς και μια προσπάθεια εκ μέρους των μεγαλοεργοδοτών να επιβάλουν ρυθμιστικούς κανονισμούς στους πιο μικρούς ή πιο

ασυνείδητους ανταγωνιστές τους. Αληθεύει ότι, γύρω στο 1830, σημειώθηκε μια γενική βελτίωση των εργασιακών συνθηκών στο Μάντσεστερ, το Στόκπορτ και τα περίχωρα. Εντούτοις, η βελτίωση αυτή δεν επεκτάθηκε σε άλλα, πιο μακρινά μέρη, σε περιοχές της υπαίθρου ή σε τομείς πέραν της βαμβακουργίας. Καθώς μάλιστα οι πρώτες τρεις δεκαετίες του 19ου αιώνα γνώρισαν σημαντική επέκταση των εργοστασίων της υπαίθρου, καθώς και την εφαρμογή του πλήρους εργοστασιακού συστήματος στην κλώση του εριονήματος πενή και την επέκτασή του στο μετάξι και το λινάρι, οι βελτιώσεις στο Μάντσεστερ αντισταθμίζονται από τα δεινά στο Μπράντφορντ, το Χάλιφαξ, το Μάκλσφιλντ και τις ορεινές περιοχές του Λάνκασιρ.

Αληθεύει –και έχει επανειλημμένα σημειωθεί– ότι οι μαρτυρίες που κατατέθηκαν ενώπιον της Επιτροπής του Sadler, το 1832, ήταν μεροληπτικές και ότι ιστορικοί όπως οι Hammond, ο Hutchins και ο Harrison (όχι όμως ο Fielden ή ο Ένγκελς) μπορούν να κατηγορηθούν για τον λόγο ότι τις χρησιμοποίησαν σε υπερβολικό βαθμό και με τρόπο άκριτο. Με τη βοήθεια του Oastler, οι Επιτροπές για τη Μείωση του Ωραρίου [Short-Time Committees] των εργατών συγκέντρωσαν τις μαρτυρίες –κυρίως στην επαρχία του Ουέστ Ράινινγκ– που θα παρουσιάζονταν ενώπιον της Επιτροπής του Sadler. Ο πρόεδρος της Επιτροπής, ο Michael Sadler, ήταν ο κύριος υπέρμαχος του Νομοσχεδίου περί Δεκαώρου στο Κοινοβούλιο· και οι μαρτυρίες που είχαν συγκεντρωθεί δημοσιεύθηκαν προτού αναζητηθούν μαρτυρίες και από την πλευρά των εργοδοτών. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι οι μαρτυρίες ενώπιον της Επιτροπής του Sadler ήταν ψευδείς. Πράγματι, όποιος διαβάσει τις περισσότερες από αυτές τις μαρτυρίες θα διαπιστώσει ότι η προφανής γνησιότητά τους ακυρώνει κάθε πιθανότητα αμφισβήτησης. Πρέπει, ωστόσο, να αξιολογήσουμε προσεκτικά την προέλευση των διαφόρων μαρτυριών και να επισημάνουμε ότι οι εργασιακές συνθήκες στα μικρά εργοστάσια των κωμοπόλεων (λ.χ. του Κίθλι και του Ντιούσπερι) ήταν συχνά χειρότερες από τις συνθήκες στα μεγάλα εργοστάσια των μεγάλων πόλεων της βαμβακουργίας. Δεν ευσταθούν οι ισχυρισμοί του καθηγητή W.H. Hutt ότι η Εργοστασιακή Επιτροπή που διορίστηκε –με την επιμονή των ίδιων των εργοδοτών– παρείχε, την επόμενη χρονιά, «ικανοποιητικές απαντήσεις σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες που διατυπώθηκαν ενώπιον της Επιτροπής [του Sadler]»· ότι οι κατηγορίες περί συστηματικής βαναυσότητας εναντίον παιδιών «[αποδειχτηκαν] εντελώς αβάσιμες»· ότι «τις εσκεμμένες βαναυσότητες, που υφίσταντο πράγματι τα παιδιά, τις ασκούσαν οι ίδιοι οι εργάτες, παρά τη θέληση και, επιπλέον, εν αγνοία των εργοδοτών». Πολλές από τις μαρτυρίες ενώπιον της Επιτροπής οδηγούν σε τελείως διαφορετικά συμπεράσματα. Εξάλλου, εφόσον αποκλίνουν οι μαρτυρίες, δυσκολευόμαστε να καταλάβουμε με ποια λογική μάς ζητούν να ταχθούμε ανενδοίαστα με τα λεγόμενα των εργοδοτών (και των επιστατών τους) και όχι με τα λεγόμενα των εργαζομένων.⁴⁵

Όσοι, όπως οι καθηγητές Hutt και Smelser, υπερτονίζουν τις μαρτυρίες της Εργοστασιακής Επιτροπής (1833) με σκοπό να απορρίψουν τις μαρτυρίες της Επιτροπής του Sadler διαπράττουν το ίδιο σφάλμα για το οποίο κατηγορούνται και οι Hammond. Καλώς ή κακώς, ο Oastler και οι Επιτροπές για τη Μείωση του Ωραρίου θεωρούσαν

43. H.L. Beales, *The Industrial Revolution* (1928), σ. 60.

44. W.H. Hutt, «The Factory System of the Early Nineteenth Century», *Economica*, Μάρτιος 1926.

45. *Capitalism and the Historians*, σ. 165-6. Ο καθηγητής Hutt επαναλαμβάνει μάλιστα τις ανυπόστατες φήμες που διέδιδαν οι εργοδότες και ο dr Andrew Ure, όπως λ.χ. την αστήρικτη κατηγορία ότι ο John Doherty είχε καταδικαστεί για «ανήθικη επίθεση» σε μια γυναίκα.

ότι ο διορισμός της Εργοστασιακής Επιτροπής ήταν ένα μέσο χρονοτριβής και ότι οι Επίτροποι ήταν απλώς όργανα των εργοδοτών. Αποτέλεσε για αυτούς ζήτημα πολιτικής να μην παρουσιαστούν ως μάρτυρες ενώπιόν τους. Οι ερευνητικές κινήσεις των Βοηθών Επιτρόπων στις περιοχές των εργοστασίων παρακολουθούνταν στενά. Τους κατηγορήσαν ότι γευμάτιζαν και έπιναν με τους εργοστασιαρχές και ότι αφιέρωναν στην έρευνα απειροελάχιστο μέρος του χρόνου τους. Τους είπαν ότι τα εργοστάσια είχαν πρόσφατα βαφτεί και καθαριστεί ειδικά για την περίπτωση και ότι όλα τα παιδιά είχαν απομακρυνθεί πριν από την επίσκεψή τους. Οι εργάτες αρκούσαν να δείχνουν την εχθρότητά τους πραγματοποιώντας διαδηλώσεις.⁴⁶ Οι αναφορές των Επιτρόπων έγιναν αντικείμενο κριτικής από την πλευρά των εργατών στον ίδιο βαθμό που η Επιτροπή του Sadler επικρίθηκε από τους εργοδότες.

«Μου ζήτησε ένας γείτονάς μου» δήλωνε ένας από τους μάρτυρες του Sadler

να πω στην Επιτροπή να έλθει στη Γέφυρα του Λητζ στις πεντέμισι το πρωί, την ώρα που περνούν τα φτωχά παιδιά του εργοστασίου· εκεί, μέσα σε μία μόνον ώρα, θα αποκτούσαν περισσότερες αποδείξεις από όσες θα μάζευαν μέσα σε επτά χρόνια ερευνών. Έχω δει παιδιά να τρέχουν στο εργοστάσιο κλαίγοντας, με ένα ξεροκόμματο ψωμί στο χέρι, το οποίο και θα ήταν το μόνο τους φαγητό μέχρι το μεσημέρι: έκλαιγαν από φόβο μην αργήσουν.

Ακόμη και αν αφήσουμε κατά μέρος τις ιστορίες για τους σαδιστές επιστάτες, έτσι ξεκινούσε για πάρα πολλά παιδιά η ημέρα, η οποία μάλιστα δεν τελείωνε πριν από τις επτά ή οκτώ το βράδυ· και στη διάρκεια των τελευταίων ωρών, τα παιδιά έβαζαν τα κλάματα ή τα έπαιρνε ο ύπνος, με τα χέρια τους ματωμένα από την τριβή με το νήμα, τους γονείς τους να καταλήγουν να τα μπατορίζουν προκειμένου να τα κρατήσουν ξύπνια, και τους επιστάτες να περιπολούν με τη λουριδα στο χέρι. Στα υδροκίνητα εργοστάσια της επαρχίας η νυχτερινή εργασία ή οι ημέρες των δεκατεσσάρων ή δεκαέξι ωρών εργασίας αποτελούσαν πολύ συνηθισμένα φαινόμενα κατά τις περιόδους «κίνησης». Εάν το συγκεκριμένο γεγονός ο καθηγητής Hutt δεν το θεωρεί «συστηματική βαναυσότητα», οι ανθρωπιστές εργοδότες σαν τον Fielden και τον Wood δεν είχαν επ' αυτού την παραμικρή αμφιβολία.

Δεν υπάρχει, επίσης, τίποτε το μυστηριώδες στη στάση των ενήλικων εργατών, πολλοί από τους οποίους ήταν συγγενείς ή γονείς των παιδιών. Όπως έχει αποδείξει ο καθηγητής Smelser,⁴⁷ από μian άποψη, η οικογενειακή οικονομία του οικοτεχνικού συστήματος επεκτάθηκε στο εργοστάσιο. Τα κέρδη του παιδιού αποτελούσαν σημαντικό μέρος του εισοδήματος της οικογένειας. Σε πολλές περιπτώσεις, αν και μάλλον όχι στις περισσότερες, ο ενήλικος κλώστης ή εργάτης ήταν από την ίδια οικογένεια με το παιδί που δούλευε μαζί του. Η απαίτηση να περιοριστούν οι ώρες εργασίας τόσο για τους

ενήλικες όσο και για τα παιδιά δικαιολογούνταν από το γεγονός ότι και οι δύο ομάδες έκαναν την ίδια δουλειά· εάν περιοριζόταν μόνο το ωράριο των παιδιών, τίποτε δεν θα μπορούσε να εμποδίσει την εξαπάτηση ή την αναγκαστική επιβολή διπλοβάρδιας στα παιδιά (αυξάνοντας έτσι και το ωράριο των ενηλίκων). Μόνον η πραγματική διακοπή λειτουργίας των μηχανών του εργοστασίου μπορούσε να εγγυηθεί τον περιορισμό των ωραρίων. Το γεγονός ότι και οι ίδιοι οι ενήλικες θα ωφελούνταν από τη μείωση του χρόνου εργασίας των παιδιών δεν σημαίνει ότι αδιαφορούσαν για τα ζητήματα βασικής ανθρωπιάς ούτε και δικαιολογεί τον προσβλητικό ισχυρισμό ότι οι μαζικές διαδηλώσεις και οι μεγάλες πορείες υπέρ των παιδιών των εργοστασίων, κατά τη δεκαετία του 1830, ήταν υποκριτικές.

Είναι αναντίρρητο ότι οι γονείς όχι μόνο χρειάζονταν τον μισθό των παιδιών τους, αλλά θεωρούσαν και απολύτως φυσική την παιδική εργασία. Εάν όμως μεταξύ των εργατών υπήρχαν και άνθρωποι που κακομεταχειρίζονταν τα ίδια τους τα παιδιά, οι μαρτυρίες που διαθέτουμε δείχνουν, εντούτοις, ότι η κοινότητα των εργατών απαιτούσε να τηρούνται ορισμένοι κανόνες ανθρωπιάς. Ένας κλώστης από την περιοχή του Ντιούσμπερι, γνωστός για τον κακό χαρακτήρα του και τη συνήθειά του να χτυπάει τα παιδιά με ένα ραβδί όταν τα εγκατέλειπαν οι δυνάμεις τους, «δεν βρήκε κανέναν στην πόλη να δουλέψει μαζί του, κι έφυγε γι' αλλού [...]». Δεν λείπουν οι ιστορίες για γονείς που εκδικούνταν όσους εργάτες κακομεταχειρίζονταν τα παιδιά τους. Έτσι, ενώπιον της Επιτροπής του Sadler ένας μάρτυρας περιέγραψε μια φορά που τον είχε χτυπήσει με ένα εργαλείο ο εργάτης προετοιμασίας της κλώσης. «Ένα από τα παιδιά που δούλευαν για τον ξάντη βγήκε έξω και βρήκε τη μητέρα μου»:

Εκείνη μπήκε μέσα [...] και με ρώτησε με τι με είχαν χτυπήσει, μα εγώ δεν τολμούσα ν' αποκριθώ· κάποιοι εργάτες τής έδειξαν το εργαλείο [...] εκείνη τ' άρπαξε [...] και βάλθηκε να χτυπάει τον τύπο στο κεφάλι, μαυρίζοντάς του το ένα ή και τα δύο μάτια.⁴⁸

Η περιγραφή αυτή δεν ταιριάζει καθόλου με τους γενικούς και αόριστους ισχυρισμούς περί αδιαφορίας των γονιών. Οι μαρτυρίες που συγκεντρώθηκαν και στις δύο αναφορές δείχνουν ότι η πηγή της βαναυσότητας πρέπει να αναζητηθεί στην πειθαρχία που επέβαλλαν οι ίδιες οι μηχανές, πειθαρχία στην οποία έρχόνταν να προστεθούν οι εντολές των επιστατών ή (στα μικρά εργοστάσια) του αφεντικού. Ο ισχυρισμός ότι οι εν λόγω πρακτικές, κοινές σε όλα τα εργοστάσια, συνεχίζονταν «παρά τη θέληση και, επιπλέον, εν αγνοία των εργοδοτών» δεν χρειάζεται καν να αντικρουστεί. Είναι σαφές ότι πολλοί γονείς συναινούσαν στην πρόσληψη των παιδιών τους πριν αυτά φτάσουν το νόμιμο όριο ηλικίας που καθιερώθηκε το 1819 και το 1833. Είναι προς τιμήν του Doherty και των μελών των Επιτροπών για τη Μείωση του Ωραρίου ότι διεξήγαγαν μαχητικές εκστρατείες για να καταπολεμήσουν αυτά τα προβλήματα στους κύκλους των εργατών, να ενθαρρύνουν την αξιοπρέπεια όσων την είχαν χάσει και να εξηγήσουν την αξία της παιδείας σε όσους δεν είχαν μορφωθεί. Το Εργοστασιακό Κίνημα [Factory Movement] συγκέντρωσε επίσης πολλές χιλιάδες άτομα που δεν ήταν εργάτες: τους υφαντές που

46. Βλ. *The Voice of the West Riding*, 1 Ιουνίου 1833: «Οι εργάτες του Λητζ –οι εργατικές τάξεις– έκαναν το καθήκον τους με γενναιότητα. Αρνήθηκαν, αγανακτισμένοι, να συνεργαστούν με ανθρώπους που, αν είχαν το παραμικρό ίχνος φιλότητος μέσα τους, θα είχαν αφήσει τους Τυραννικούς Αφέντες του Εργοστασίου να κάνουν μόνοι τους αυτήν τη βρομοδουλειά [...]» στο ίδιο, 15 και 22 Ιουνίου 1833· και C. Driver, *ό.π.*, κεφ. XIX.

47. N.J. Smelser, *ό.π.*, ιδ. κεφ. IX και X.

48. Πρέπει να αντιπαράβουμε με αυτές τις ιστορίες τις φρικαστικές περιγραφές σαδιστικών πράξεων των ενήλικων εργατών εις βάρος των άπορων μαθητευομένων κατά τη διάρκεια των Πολέμων. Βλ. J. Brown, *Memoir of Robert Blincoe* (Manchester, 1832), σ. 40-1.

ήθελαν «να φιώσουν αυτό το τέρας, τον ατμό» τους γονείς που είχαν εκδιωχθεί από τα εργοστάσια για να αντικατασταθούν από νεαρούς εργάτες και ζούσαν πλέον χάρη στον μισθό των παιδιών τους. Ο Gaskell (το 1883) διαπίστωσε ότι η δυσαρέσκεια των εργατών δεν ήταν τόσο αποτέλεσμα μισθολογικών ζητημάτων όσο μάλλον

της αλληλοαπομάκρυνσης μελών οικογενειών, της διάλυσης νοικοκυριών, της αποκοπής όλων εκείνων των δεσμών που συνδέουν την καρδιά του ανθρώπου με το καλύτερο κομμάτι της ύπαρξής του, δηλαδή των ενστίκτων και των κοινωνικών του συναισθημάτων [...].⁴⁹

Το Εργοστασιακό Κίνημα, στις απαρχές του, δεν αντανάκλουσε τόσο την ανάπτυξη του μεσοαστικού ανθρωπισμού όσο μάλλον τη διεκδίκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τους ίδιους τους εργάτες.

Πράγματι, ελάχιστα επιχειρήματα, αν και εύσχημα, είναι τόσο παραπαισιωικά όσο η ιδέα ότι, εφόσον η παιδική εργασία γινόταν ανεκτή κατά τον 18ο αιώνα, αλλά, υπό τις νέες, πιο εντατικές μορφές της, έγινε λιγότερο ανεκτή κατά τον 19ο, τούτο αποτελεί απόδειξη της προόδου των ανθρωπιστικών αισθημάτων «αυτής της εποχής». Ο καθηγητής Χάγκεν έχει κάνει λόγο για «αυτή την αφύπνιση της κοινωνικής συνείδησης», για αυτή την

εντεινόμενη συνειδητοποίηση γεγονότων που μέχρι πρότινος περνούσαν απαρατήρητα. [...] Τα οικονομικά δεινά έγιναν πολύ πιο αισθητά και θεωρήθηκαν λιγότερο δικαιολογημένα, καθώς ο γενικός πλούτος αυξανόταν πιο γρήγορα από ποτέ άλλοτε στο παρελθόν.

Ο καθηγητής Άστον πρότεινε μια παραλλαγή του ίδιου επιχειρήματος. Οι βασιλικές επιτροπές και οι κοινοβουλευτικές ερευνητικές επιτροπές των αρχών του 19ου αιώνα

αποτελούν ένα από τα καυχώματα των αρχών της βικτοριανής περιόδου. Σηματοδότησαν μια δραστηριοποίηση της κοινωνικής συνείδησης, μια ευαισθητοποίηση προς τη δυστυχία, η οποία δεν είχε εκδηλωθεί σε καμία άλλη περίοδο και σε καμία άλλη χώρα.

Εξέφρασε μάλιστα μιαν ασυνήθιστη για τον ίδιο αγανάκτηση, στο πλαίσιο της υπεράσπισης των κοινοβουλευτικών ερευνητών:

[...] μια γενιά που πήρε την πρωτοβουλία και μπήκε στον κόπο να συγκεντρώσει στοιχεία, μια γενιά που είχε την εντιμότητα να τα αποκαλύψει και τη θέληση να αναλάβει μεταρρυθμιστικά καθήκοντα, επικρίθηκε και, μάλιστα, κατηγορήθηκε ότι η ίδια βρισκόταν, όχι πίσω από τα Blue Books [Επίσημες Κυβερνητικές Αναφορές], αλλά πίσω από τα δεινά που καταγράφονταν στις σελίδες τους.⁵⁰

Στις αρχές του 19ου αιώνα τα Blue Books εξυπηρετούσαν μεν διαφόρους σκοπούς, αλλά οι μεταρρυθμίσεις δεν συγκαταλέγονταν στους σημαντικότερους. Οι κοινοβουλευτικές έρευνες αποτελούσαν απλώς μέτρα ρουτίνας ανταποκρινόμενα στα εκάστοτε

49. P. Gaskell, *The Manufacturing Population of England*, σ. 7.

50. *Capitalism and the Historians*, σ. 18-9, 35-6.

συλλογικά αιτήματα· ή, επίσης, ένα μέσο «χειρισμού και διοχέτευσης» της δυσαρέσκειας, έναν τρόπο χρονοτριβής ή αποσιώπησης της φωνής των βουλευτών που παρέκκλιναν από τη γενική γραμμή· ή, τέλος, απλώς, εκδηλώσεις ωφελμιστικού ζήλου. Κατά την περίοδο που η Ιρλανδία δέχτηκε τα αλλεπάλληλα χτυπήματα της ύφεσης, για να οδηγηθεί στον αναπόφευκτο όλεθρο του Μεγάλου Λιμού, δεν μπορούμε παρά να επισημάνουμε την απουσία οποιουδήποτε ουσιαστικού μέτρου πρόνοιας – και τη διεξαγωγή πέντε, κατά μέσον όρο, κοινοβουλευτικών ερευνών κάθε χρόνο.⁵¹ Ενώ βρίσκονταν στα πρόθυρα της λιμοκτονίας, οι υφαντές με χειροκίνητο αργαλειό και οι καλτσοπλέκτες με πλεκτομηχανή αποτέλεσαν αντικείμενο επισταμένης έρευνας. Οκτώ έρευνες μέσα σε μία δεκαετία προηγήθηκαν της ίδρυσης της αστυνομίας. (Το γεγονός ότι, σε αυτή την τελευταία περίπτωση, σε αντίθεση με τις δύο πρώτες, αποφασίστηκε κάποια μορφή δράσης είναι, προφανώς, αποκαλυπτικό.) Ο κύριος Γκράντγκραϊντ έκανε, οπωσδήποτε, συχνά την εμφάνισή του μετά το 1815, αλλά, όπως πολύ καλά το γνώριζε ο Ντίκενς, δεν συμβόλιζε ούτε την «αφύπνιση της κοινωνικής συνείδησης» ούτε την «ευαισθησία προς την ανθρώπινη δυστυχία», όσο μάλλον την αποτελεσματικότητα, την ολιγοέξοδη συγκεντρωτική κυβέρνηση, το laissez-faire και μια υγιή «πολιτική οικονομία».

Τα Blue Books (τουλάχιστον μέχρι τις μεγάλες έρευνες για την υγεία) δεν αποτελούσαν προϊόν μιας «εποχής» ή καρπό μιας «γενιάς», αλλά ένα πεδίο μάχης στο οποίο έρχονταν αντιμέτωποι οι μεταρρυθμιστές και οι εκ συστήματος αντιδραστικοί· ένα πεδίο στο οποίο, τις περισσότερες φορές, θάβονταν οι ανθρωπιστικές υποθέσεις. Όσον αφορά τις ανώτερες τάξεις, αυτό που διαπιστώνουμε κατά τη δεκαετία του 1830 δεν είναι μια νέα «αφύπνιση της συνείδησης», αλλά τη σχεδόν ηφαιστειακή έκρηξη –σε διάφορους τόπους και διάφορους ανθρώπους– μιας κοινωνικής συνείδησης πλήρως εφησυχασμένης κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων Πολέμων. Η συνείδηση αυτή είναι οπωσδήποτε εμφανής κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Η εστρατεία υπέρ της προστασίας των μικρών καπνοδοχοκαθαριστών, στην οποία έλαβε μέρος ο Hanway, κατέληξε το 1788 σε αλλαγή της νομοθεσίας δίχως να εκδηλωθούν σημαντικές αντιδράσεις. Όλες οι μορφές κακομεταχείρισης ξαναέκαναν την εμφάνισή τους κατά τη διάρκεια των Πολέμων, ενώ οι προσπάθειες καθιέρωσης νέας νομοθετικής προστασίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο προσέκρουσαν σε άμεσες αντιδράσεις και απορρίφθηκαν από τη Βουλή των Λόρδων – διότι, εάν δεν υπήρχαν πλέον καπνοδοχοκαθαριστές, οι Αξιότιμοι Λόρδοι θα αναγκάζονταν να κάνουν τροποποιήσεις στις καπνοδόχους τους.⁵² Το αξιοσημείωτο έργο του Howard υπέρ των φυλακισμένων άφησε ελάχιστα μόνιμα ίχνη, και, μετά τον θάνατό του, οι συνθήκες της ζωής τους επανήλθαν στην πρότερη κατάσταση. Έχουμε ήδη επισημάνει πόσο δηλητηρίαζαν την ανθρωπιστική συνείδηση το ταξικό μίσος και ο φόβος. Είναι γεγονός ότι ο «Νόμος του Peel»,⁵³

51. Βλ. E. Strauss, *Irish Nationalism and British Democracy* (1951), σ. 80· και το σχόλιο του κ. Strauss: «Η άγνοια των γεγονότων δεν εξηγεί επ' ουδενί την ιρλανδική δυστυχία κατά τον 19ο αιώνα».

52. Βλ. J.L. και B. Hammond, *The Town Labourer*, σ. 176-93.

53. [Σ.τ.Μ.] Το 1802, ο βαρβαροβιομήχανος και πολιτικός σερ Robert Peel (1750-1830) εισήγαγε τον Νόμο περί της Υγείας και της Ηθικής των Μαθητευομένων, με σκοπό να υποχρεωθούν οι βαρβαροβιομήχανοι να μειώσουν τις ώρες εργασίας των μικρών μαθητευομένων στα βαρβαροεργεία και να τους παράσχουν πιο υγιεινές συνθήκες εργασίας, ρούχα, στοιχειώδη εκπαίδευση και (τουλάχιστον μηνιαίο) εκκλησιασμό.

το 1802, ξεχωρίζει μέσα σε αυτόν τον ζόφο: η εμβέλειά του όμως περιοριζόταν στους άπορους μαθητευόμενους, και θα λέγαμε μάλλον ότι αντιπροσώπευε μια πρωτοβουλία για να επεκταθεί, σε νέο πλαίσιο, η προστασία του κοινοδικαίου, παρά ότι δημιουργούσε ένα νομοθετικό προηγούμενο. Ακόμη πιο σημαντική –και ακόμη πιο ολέθρια για τα παιδιά των εργοστασίων– ήταν η ατροφία της συνείδησης της κατώτερης αριστοκρατίας της υπαίθρου, των μόνων ανθρώπων που είχαν τη δύναμη ή, κατά παράδοση, το καθήκον να προστατεύουν τους φτωχούς.

Τίποτε δεν επιβεβαιώνει σαφέστερα αυτή την ατροφία, καθώς και τη βαθύτατη ηθική αποξένωση ανάμεσα στις τάξεις, από τον τρόπο της πραγματικής «αφύπνισης» – όταν τελικά επήλθε. Πολυάριθμοι ευγενείς και ελεύθεροι επαγγελματίες, οι οποίοι στήριξαν τους ανθρωπιστικούς αγώνες των δεκαετιών του 1830 και του 1840, φαίνεται ότι αγνοούσαν πλήρως, κατά τη δεκαετία του 1820, στην καρδιά πυκνοκατοικημένων βιομηχανικών περιοχών, τις μορφές κακομεταχείρισης που ασκούσαν μερικές εκατοντάδες μέτρα από την πόρτα του σπιτιού τους. Ο ίδιος ο Richard Oastler ζούσε στις παρυφές του Χάντερσφιλντ, αλλά μόνον όταν τον *πληροφόρησε* για την παιδική εργασία ο John Wood, βιομήχανος από το Μπράντφορντ, συνειδητοποίησε τι ακριβώς συνέβαινε. Καθώς φαίνεται, οι τοπικοί πρόκριτοι ένιωσαν πραγματική έκπληξη όταν είδαν να βγαίνουν μέσα από τα φρέατα μικρά κοριτσάκια, μισόγυμνα:

Ο κ. Holroyd, δικηγόρος, και ο κ. Brook, γιατρός, οι οποίοι εργάζονται στο Στέινλαντ, ήταν παρόντες και ομολόγησαν ότι, παρόλο που ζούσαν ελάχιστα χιλιόμετρα μακριά, αδυνατούσαν να πιστέψουν ότι υπήρχε σύστημα τόσο βάρβαρο και τόσο βάνουσο.⁵⁴

Λησμονούμε μάλλον ότι μια μορφή κακομεταχείρισης μπορεί να μείνει επί πολύν καιρό «άγνωστη» μέχρι τη στιγμή που κάποιος θα αποφασίσει να μιλήσει για αυτήν· ότι οι άνθρωποι μπορεί να κοιτάζουν τη δυστυχία και να μην τη βλέπουν, μέχρι τη στιγμή που θα επαναστατήσει η ίδια η δυστυχία. Στα μάτια των πλουσίων, μεταξύ 1790 και 1830, τα παιδιά ήταν «δραστήρια», «εργατικά», «χρήσιμα»· έμεναν μακριά από τα πάρκα και τους δενδρόκηπους τους, κι επιπλέον ήταν φτηνό εργατικό δυναμικό. Εάν εκδηλώνονταν τύψεις συνειδήσεως, μπορούσαν γενικώς να κατευναστούν μέσω της θρησκευτικής ηθικής: σύμφωνα με το σχόλιο ενός αξιότιμου βουλευτή για το θέμα των μικρών καπνοδοχοκαθαριστών, το 1819, «γενικώς, τα παιδιά που απασχολούνταν σε αυτό το επάγγελμα δεν ήταν παιδιά φτωχών, αλλά παιδιά πλουσίων, τα οποία δεν είχαν γεννηθεί από νόμιμη ένωση».⁵⁵ Τούτο φανέρωνε λεπτή αίσθηση ηθικής ευπρέπειας, καθώς και πλήρη απουσία ταξικών προκαταλήψεων.

Ωστόσο, η συνείδηση των «πλουσίων» κατά την περίοδο αυτή είναι εξαιρετικά περιπλοκή. Το επιχείρημα ότι, τη δεκαετία του 1830, οι σφοδρές επιθέσεις των Τόρηδων εναντίον των καταχρήσεων του βιομηχανισμού, όπως αυτές εκφράστηκαν από ανθρώπους όπως ο Sadler, ο Shaftesbury, ο Oastler και ο Ντισραέλι, δεν αποτέλεσαν παρά την εκδίκηση των γαιοκτητικών συμφερόντων εναντίον των βιομηχάνων και του Συνδέσμου κατά του Νόμου περί Σιτηρών έχει κάποιο νόημα με όρους κομματικής πολιτικής. Είναι γεγονός ότι οι επιθέσεις αυτές φανέρωναν βαθιά εχθρότητα και έντονη

54. *Children's Employment Commission. Mines* (1842), σ. 80.
55. Παρατίθεται στο *The Town Labourer*, σ. 190.

ανασφάλεια από την πλευρά των παραδοσιοκρατών απέναντι στις καινοτομίες και την αυξανόμενη δύναμη της εύπορης μεσαίας τάξης. Ακόμη όμως και μια γρήγορη ανάγνωση του *Sybil*,⁵⁶ της ζωής του Shaftesbury όπως την εξιστορούν οι Hammond ή της εντυπωσιακής βιογραφίας του Oastler από τον Cecil Driver θα αποκάλυπτε πόσο ανεπαρκής είναι αυτός ο τύπος κριτικής αξιολόγησης. Θα έλεγε κανείς ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια πολιτισμική μετάλλαξη· ή, όπως στην περίπτωση του συνταγματισμού του 18ου αιώνα, μπροστά σε μια φαινομενικά ρηχή και συμβατική ρητορική η οποία πυροδοτήθηκε, στον νου ορισμένων, ως σοβαρή και έντονη πεποίθηση.

Επιπλέον, στα παλαιά επιχειρήματα του πατερναλισμού των Τόρηδων προστέθηκε η νέα επίδραση του απογοητευμένου ρομαντισμού. Απορρίπτοντας τον Διαφωτισμό, ο Ουέρτζουερθ, ο Κόουλριτζ και ο Σάουδι είχαν αναδείξει εκ νέου τις αξίες που κατά παράδοση θεωρούνταν ιερές, «τα ένστικτα του φυσικού και κοινωνικού ανθρώπου». Επιστρέφοντας στις έννοιες της τάξης, της αυθεντίας, του καθήκοντος, δεν είχαν ξεχάσει τη διδασκαλία του Ρουσό σχετικά με το παιδί. Στο Όγδοο Βιβλίο του έργου του *The Excursion*, ο Ουέρτζουερθ καταδίκασε το εργοστασιακό σύστημα αντιπαραβάλλοντάς το με την πάλαι ποτέ οικογενειακή οικονομία της υπαίθρου:

Έρημα τα σπίατα! ή ίσως μόνη
 Η Μητέρα έχει μείνει. Καμία χείρα βοήθειας
 Δεν κουνάει το μωρό της που κλαίει·
 Δεν έχει κόρες γύρω της, καμία δεν γυρίζει την ανέμη,
 Δεν ασχολείται με τις δουλειές της μέρας· κι ούτε κεντήματα
 Καμώνονται με τέχνη· ούτε μια κίνηση μπροστά στην πυροστία,
 Όπου άλλοτε με καμάρι το φαγητό ετοίμαζε η Μητέρα·
 Τίποτε δεν μπορεί τη μέρα να ζωντανέψει, τη διάθεση να φτιάξει·
 Τίποτε να επαινέσει κανείς, τίποτε να διδάξει ή να παραγγείλει!
 Ο Πατέρας, αν από τύχη ακόμη συνεχίζει τις παλιές δουλειές,
 Πηγαίνει στο χωράφι ή στο δάσος
 Μα δίχως να έχει μπρος ή πίσω του τους γιους του·
 Οκνηροί μπορεί να ήταν – όμως τους έβλεπε·
 Ν' ανασαίνουν τον καθαίο αέρα
 Και να περιδιαβαίνουν τη χλοερή γη·
 Ώσπου η σύντομη αργία της νιότης έπαυσε,
 Και πάλι δεν θα γυρίσει!
 Το εκ γενετής αυτό αναφαίρετο δικαίωμα χάθηκε πια.

Το λάθος που κάνουν ορισμένοι σήμερα είναι ότι υποθέτουν πως το πατερναλιστικό αίσθημα είναι κατ' ανάγκην αποστασιοποιημένο και υπεροπτικό. Μπορεί όμως να εκφράζει πάθος και δέσμευση. Αυτό το ρεύμα παραδοσιοκρατικού κοινωνικού ριζοσπαστισμού, το οποίο εκτείνεται από τον Ουέρτζουερθ και τον Σάουδι έως τον Καρλάιλ και πέρα από αυτόν, μοιάζει, ευθύς εξαρχής, να εμπεριέχει μια διαλεκτική η οποία το προσανατολίζει συνεχώς προς την επανάσταση. Η αφετηρία του παραδοσιοκράτη

56. [Σ.τ.Μ.] *Sybil, or The Two Nations* (1845): «Μυθιστόρημα με θέση» του Μπέντζαμιν Ντισραέλι, στο οποίο ο συγγραφέας περιγράφει τις άθλιες βιοτικές συνθήκες της αγγλικής εργατικής τάξης.

και του Γιακωβίνου ήταν η ίδια: «Τι είναι ένα μεγάλο εργοστάσιο» αναφωνούσε ο Thelwall «αν όχι μια συλλογική φυλακή μέσα στην οποία ένα πλήθος δυστυχημένων καταδικάζεται στον ξεπεσμό και στον πιο σκληρό μόχθο, προκειμένου ένα συγκεκριμένο άτομο να αποκτήσει πλούτη εξωφρενικά». ⁵⁷ «Απεχθάνομαι το βιομηχανικό σύστημα» δήλωνε ο Γιακωβίνος σύντροφός του, ο Thomas Cooper, που είχε ζήσει τα πρώτα στάδια της Βιομηχανικής Επανάστασης στο Λάνκασιρ:

Βάσει αυτού του συστήματος, πρέπει πάρα πολλοί άνθρωποι να μετατραπούν σε απλά μηχανήματα, αμόρφωτα, ακόλαστα και αποκτηνωμένα, προκειμένου η υπεραξία της δωδεκάωρης ή δεκατετράωρης καθημερινής εργασίας τους να γεμίσει τις τσέπες των πλούσιων καπιταλιστών της βιομηχανίας και του εμπορίου, και να τους εξασφαλίσει κάθε λογής πολυτέλεια. ⁵⁸

Ο Σάουδι εξόργιζε τον «φιλόσοφο» των εργοστασίων, τον δρα Andrew Ure, καταδικάζοντας ακόμη πιο απόλυτα το βιομηχανικό σύστημα ως «μια κύστη, ένα μυκητώδες σάρκωμα στο πολιτικό σώμα». ⁵⁹ Μολονότι οι Γιακωβίνοι και οι Τόρηδες αντιπροσωπεύουν διαμετρικά αντίθετες πολιτικές θέσεις, συχνά εντοπίζει κανείς τα ίδια συναισθήματα και τα ίδια επιχειρήματα και στα δύο στρατόπεδα. Οι προφήτες της «προόδου της διάνοιας» – ο Brougham, ο Chadwick, ο Ure – μοιάζει να ανήκουν σε έναν διαφορετικό κόσμο. Οποτεδήποτε ο παραδοσιοκράτης τόρης ξεπερνούσε τον καθαρό στοχασμό για το εργοστασιακό σύστημα και επιχειρούσε να δώσει ελεύθερη, πρακτική έκφραση στα συναισθήματά του, αναγκαζόταν να ενταχθεί σε μια δυσάρεστη συμμαχία με τους συνδικαλιστές και τους ριζοσπάστες εκπροσώπους της εργατικής τάξης. Ο μεσοαστός φιλελεύθερος δεν έβλεπε σε όλα αυτά παρά την υποκρισία των Τόρηδων. Όταν ο Sadler υπερασπίστηκε (και έχασε) την έδρα του στο Λητζ κατά τη διάρκεια της απόφασης για το Μεταρρυθμιστικό Νομοσχέδιο του 1832, ένας καταστηματάρχης έγραψε στο ημερολόγιό του:

[...] δεν έχει υποστηρικτές, παρά μόνον κάποιους ελάχιστους που βρίσκονται στον ζυγό της Τυραννίας και λιγοστούς ριζοσπάστες του κατώτερου είδους· είναι Καλό που το Παλιό Κόμμα των Τόρηδων είναι Υποχρεωμένο να γίνει Ριζοσπαστικό από όλες ανεξαιρέτως τις απόψεις, για να κρατήσει το σύστημά του [...]. ⁶⁰

Ύστερα από δύο χρόνια ο νέος Νόμος περί Πτωχών, που με τις μαλθουσιανές και τσαντουικικές του διατάξεις πρόσβαλλε όλα τα «ένστικτα του φυσικού και κοινωνικού ανθρώπου», έδωσε σε μερικούς ριζοσπάστες Τόρηδες την ευκαιρία να κάνουν μια ύστατη επιλογή μεταξύ των αξιών της τάξης και των αξιών της ανθρωπιάς. Οι περισσότεροι έκαναν πίσω και αρκέστηκαν σε διάφορα σχέδια ανθρωπιστικής βελτίωσης· οι υπόλοιποι όμως έδειξαν διατεθειμένοι να συνεταιριστούν όχι μόνο με τους οπαδούς

57. *Monthly Magazine*, 1 Νοεμβρίου 1799. Οφείλω αυτή την αναφορά στον δρα D.V. Erdman.

58. T. Cooper, *Some Information Respecting America* (1794), σ. 77-8.

59. R. Southey, *Sir Thomas More: or, Colloquies [...]* (1829), I, σ. 711· A. Ure, *The Philosophy of Manufactures* (1835), σ. 277-8. Βλ. επίσης R. Williams, *Culture and Society* (έκδ. Penguin, 1961), σ. 39 κ.ε.

60. Χφ. Ημερολόγιο [Diary] του Robert Ayrey, Leeds Reference Library. Βλ. πιο κάτω, σ. 803.

του Κόμπετ, αλλά και με τους οπαδούς του Όουεν, τους ελευθερόφρονες και τους χαρπιστές. Ο Joseph Rayner Stephens έφτασε μάλιστα μέχρι του σημείου να προτείνει να «πυρπολήσουν» τις «Βαστίλες», ενώ ο Oastler, από την πλευρά του, ξεκίνησε μια εκστρατεία παθητικής αντίστασης – ενίοτε όμως όχι και τόσο παθητικής – και, υπό την ιδιότητα του προστάτη των παιδιών των εργοστασίων, παρότρυνε τον κόσμο να σαμποτάρει τους εργοστασιάρχες που παραβίαζαν τον νόμο:

Σε αυτή την περίπτωση, θα τυπώσω μια μικρή κάρτα που θα μιλά για *Βελόνες, Άμμο και Σκουριασμένα Καρφιά* και θα δίνει σωστές και πολύ σαφείς οδηγίες που θα κάνουν αυτούς τους παραβάτες του νόμου να μετανιώσουν που είχαν την τρέλα να αφηγήσουν τον Νόμο και τον Βασιλιά. Οι κάρτες αυτές θα γίνουν το προσευχητάριο των παιδιών των εργοστασίων. ⁶¹

Επί μία δεκαετία, ο Oastler περιδιάβαινε τις παρυφές της επανάστασης· ο τίτλος όμως που έδωσε σε ένα από τα περιοδικά έντυπά του ήταν *The Home, the Altar, the Throne, and the Cottage* [*Το σπίτι, η Αγία Τράπεζα, ο θρόνος και το αγροτόσπιτο*].

Δεν μπορούμε να αποδώσουμε αυτή την έκρηξη συμπόνιας στο πνεύμα μιας «εποχής» η οποία, την ίδια στιγμή, φυλάκιζε τον Stephens και κατασπίλωνε τον Oastler. Πολλοί από όσους αφιερώθηκαν στη βελτίωση της ζωής των παιδιών των εργοστασίων ήλθαν αντιμέτωποι, τα πρώτα χρόνια, με τις προσβολές ή και τον εξοβελισμό από την ίδια τους την τάξη, δεχόμενοι ενίοτε και απειλές κατά του προσώπου και της περιουσίας τους. Εξάλλου, όπως έχει δείξει ο κ. C. Driver, η πιο κρίσιμη στιγμή στη σταδιοδρομία του Oastler δεν ήταν η στιγμή που συνειδητοποίησε την πραγματικότητα της παιδικής εργασίας, αλλά η «Συμφωνία του Fixby Hall» ανάμεσα στον ίδιο και στους ριζοσπάστες συνδικαλιστές. Η αφύπνιση αυτή δεν αφορούσε το σύνολο της συντηρητικής παράταξης· εάν θέλαμε να εξετάσουμε αναλυτικά τη συνείδηση των Τόρηδων του 1800 ή του 1830, θα έπρεπε να ξεκινήσουμε από τη στάση του μεγαλογαιοκτήμονα απέναντι στους εργάτες του. Στον ανθρωπισμό της δεκαετίας του 1830 μπορούμε, ασφαλώς, να εντοπίσουμε μια ορισμένη πολιτισμική γενεαλογία, συνδεδεμένη τόσο με τον πατερναλισμό των Τόρηδων όσο και με τις πιο ταπεινές παραδόσεις της προσφοράς υπηρεσίας και της «αγαθοεργίας» της φιλελεύθερης Διάστασης. Ως ουσιαστική δύναμη όμως δεν εμφανίζεται παρά μόνο σποραδικά, με τα παραδείγματα μεμονωμένων ανδρών και γυναικών. Ο Oastler και ο Bull δεν είναι περισσότερο αντιπροσωπευτικοί για την παράταξη των Τόρηδων από ό,τι είναι ο Fielden και η Elizabeth Gaskell για τη φιλελεύθερη αντικομοφορμιστική παράδοση.

Αν έχει δίκιο ο Τόουνι, αν δηλαδή οι τρόποι αντιμετώπισης των παιδιών και των φτωχών αποτελούν τη διττή «κλυδία λίθο» που φανερώνει «τον αληθινό χαρακτήρα μιας κοινωνικής φιλοσοφίας», ⁶² τότε, το 1830, η φιλελεύθερη και αντικομοφορμιστική παράδοση είναι αυτή που πλήττεται περισσότερο από τη δοκιμασία. Είναι γεγονός ότι υπήρχε ένας ταπεινός, ημιφανής ακόμη, κόσμος, δύσπιστος και συγχρόνως Δυστάμενος, μέσα από τον οποίο επρόκειτο να αναδυθούν πολλά από τα καλύτερα στοιχεία της πνευματικής και διανοητικής ζωής των αρχών της βικτοριανής περιόδου. Γεγονός

61. C. Driver, *ό.π.*, σ. 327-8.

62. R.H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism* (έκδ. Penguin), σ. 239.

όμως είναι επίσης ότι, από το 1790 έως το 1830, η Δυστάμενη κοινωνική συνείδηση γνώρισε απίστευτη υποχώρηση. Υπήρχε κατά κύριο λόγο η παροικιολογική μορφή του αντικομμουνιστή εργοστασιάρχη, περιτοχιζόμενος από τους μεθοδιστές επιστάτες του, οι οποίοι είχαν την τρομερή φήμη ότι εξουθένωναν τα παιδιά στη δουλειά κατά τη διάρκεια της εβδομάδας, κρατώντας τα εργοστάσια σε λειτουργία μέχρι πέντε λεπτά πριν από τα μεσάνυχτα κάθε Σάββατο, και υποχρέωναν, επίσης, τα παιδιά να πηγαίνουν στο κυριακό σχολείο κάθε εβδομάδα.

Η εικόνα αυτή διαμορφώνεται εν μέρει με βάση το μυθιστόρημα της Frances Trollope *The Life and Adventures of Michael Armstrong, the Factory Boy* [*Η ζωή και οι περιπέτειες του μικρού Μάικλ Άρμστρονγκ, εργάτη εργοστασίου*] (1840), όπου «ο κύριος Ρόμπερτ και ο κύριος Τζόζεφ Τόμλινς, οι σοβαροί αυτοί κύριοι που είναι και οι ιδιοκτήτες του εργοστασίου [...] προσέρχονται και οι ίδιοι κάθε Κυριακή πρωί, για να βεβαιωθούν ότι και το αφεντικό και τα παιδιά περνούν επωφελώς τον χρόνο τους». Πρόκειται για γλαφυρή εικόνα, που ανήκει ίσως περισσότερο στο 1820 παρά στο 1840, και αποδίδει μάλλον τα απομονωμένα εργοστάσια της υπαίθρου – όπου επιβίωνε το ενοριακό σύστημα μαθητείας – παρά των μεγάλων πόλεων της βαμβακουργίας. Κι ωστόσο, τη δεκαετία του 1830, οι συνθήκες που περιγράφονται στο «Ντιπ Ντέιλ» (του Ντάρμπισιρ) της Frances Trollope μπορούν να εντοπιστούν και σε πολλές απομακρυσμένες κοιλάδες των Πέννινων, τόσο από την πλευρά του Λάνκασιρ όσο και από την πλευρά του Γιόρκσιρ. Η εκτενής έρευνα που έκανε ένας προπαγανδιστής του Δεκαώρου στην Άνω Κοιλάδα του Κόλντερ, κατά τη διάρκεια της οποίας καταγράφηκαν λεπτομερώς οι αντιδράσεις του τοπικού κλήρου, δείχνει πόσο δύσκολο είναι να προβεί κανείς σε γενικεύσεις. Στο Ρίποντεν ο εφημέριος αρνήθηκε να δώσει την υποστήριξή του, αλλά παραχωρήθηκε ο μεθοδιστικός ναός για να φιλοξενηθεί μια συνάθροιση υπέρ του Δεκαώρου. Στο Χέμπντεν Μπριτζ ένας ηλικιωμένος μεθοδιστής λαϊκός ιεροκήρυκας δήλωσε ότι κήρυσσε πάντοτε κατά του εργοστασιακού συστήματος, «διότι» έλεγε «μπορεί να κηρύσσουμε μέχρι να μας κολλήσει η γλώσσα στον ουρανίσκο, αλλά ποτέ δεν θα καταφέρουμε κάτι καλό εάν επιτρέψουμε τη διαίωση του σημερινού συστήματος!». Είχε όμως γίνει τόσο δυσάρεστος, ώστε ο μεθοδιστής εργοστασιάρχης του Μάιδομροϊντ φρόντιζε πάντοτε να κλειδαμπαρώνει τον ναό όταν ερχόταν η δική του σειρά για κήρυγμα. Στο Σόρμπι Μπριτζ ο αιδεσιμότατος Bull, αδελφός του Bull από το Μπίρλι (του περίφημου συνεργάτη του Oastler στην κινητοποίηση υπέρ του Δεκαώρου), αρνήθηκε να δώσει την υποστήριξή του και δήλωσε πεπεισμένος ότι η καλοσύνη των εργοδοτών «είναι ανυπέροβλητη». Μια ομάδα εργατών, περνώντας μπροστά από τον μεθοδιστικό ναό που είχε κατασκευάσει ένας εργοστασιάρχης, ο κ. Sutcliff, «κοίταξε τον ναό και ευχήθηκε να τον έβλεπε τυλιγμένο στις φλόγες της κόλασης, με τον κ. Sutcliff μέσα».

Είπα ότι ήταν πάρα πολύ κακό αυτό, διότι ο κ. Sutcliff είχε χτίσει τον ναό για το δικό τους το καλό. «Που να τον πάρει ο διάβολος!» είπε ένας άλλος «εγώ τον γνωρίζω, έχω δουλέψει γι' αυτόν, μια γωνιά του ναού είναι δική μου και ολόκληρος ο ναός ανήκει στους εργάτες του».⁶³

63. Υπήρχε γενικώς η πεποίθηση ότι πολλοί εργοστασιάρχες έβαζαν κατά μέρος, σε ένα ειδικό ταμείο, τα πρόστιμα που λάμβαναν από τους εργάτες τους και τα χρησιμοποιούσαν για φιλανθρωπικούς σκοπούς ή για την κατασκευή ναών. Ένας μεγάλος ναός στο Ντιούσπερι είναι ακόμη γνωστός με το όνομα

Το Κραγκ Ντέιλ, ένα απομονωμένο παρακλάδι της Κοιλάδας του Κόλντερ, ήταν ένα πραγματικό «Ντιπ Ντέιλ». Ένας ιερέας απροσδιόριστων πεποιθήσεων δήλωσε για το μέρος αυτό:

Αν υπήρξε ένα μέρος στην Αγγλία που να χρειαζόταν την άμεση παρέμβαση του νόμου, ήταν ακριβώς τούτο το μέρος, διότι εδώ οι άνθρωποι δουλεύουν 15 και 16 ώρες τη μέρα και, μερικές φορές, ολονυχτίς. – Α! Πρόκειται για δολοφονικό σύστημα. Οι δε εργοστασιάρχες είναι η πανούκλα και το όνειδος της κοινωνίας. Οι Νόμοι, άνθρωποι και θεϊκοί, δεν επαρκούν για να τους συγκρατήσουν· τα άτομα αυτά δεν λαμβάνουν καν υπόψη τους το Νομοσχέδιο του Hobhouse και λένε: «Ας βγάλει η κυβέρνηση ό,τι νόμους νομίζει, εμάς καρφάκι δεν μας καίγεται σε τούτη την κοιλάδα».

Αφηγήθηκε την ιστορία ενός αγοριού που το είχε ενταφιάσει πρόσφατα. Το αγόρι το είχαν βρει να κοιμάται όρθιο, με τα χέρια του γεμάτα μαλλί, και είχαν αναγκαστεί να το χτυπήσουν για να ξυπνήσει. Το αγόρι είχε δουλέψει δεκαεπτά ώρες την ημέρα εκείνη· το μετέφερε στο σπίτι ο πατέρας του, μα το αγόρι δεν μπορούσε να φάει το βραδινό του, ξύπνησε στις 4 το επόμενο πρωί και ζήτησε από τα αδέρφια του να κοιτάξουν αν ήταν αναμμένα τα φώτα του εργοστασίου, γιατί φοβόταν μήπως αργήσει· κι έπειτα, ξεψύχησε. (Ο μικρός αδελφός του, εννέα χρονών, είχε πεθάνει λίγο καιρό πρωύτερα· ο πατέρας τους ήταν «σοβαρός και φιλόπονος», δάσκαλος στο κυριακό σχολείο.) Ο αγγλικανός εφημέριος του χωριού προσέφερε την αμέριστη βοήθειά του στην προσπάθεια για τον περιορισμό της παιδικής εργασίας:

Έχω δει σε τούτη την κοιλάδα τους φτωχούς να καταπιέζονται, και σκέφτηκα πως ήταν καθήκον μου να το κάνω γνωστό σε όλους [...] είμαι υποχρεωμένος, λόγω της ευθύνης του αξιώματός μου, να αντιπαραβάλω αυτή την κατάσταση με τη φιλελεύθερη και φιλεύσπλαχη αλήθεια του Ευαγγελίου. [...] Οπουδήποτε ασκείται, η καταπίεση πλήττει περισσότερο εκείνους που είναι λιγότερο ικανοί να την αντέξουν [...] επειδή η χήρα δεν έχει σύζυγο, και τα παιδιά της δεν έχουν επίγειο πατέρα [...] διαπιστώνουμε συχνά ότι τους έχουν φερθεί με τη μεγαλύτερη βαναυσότητα [...].

Λόγω των κηρυγμάτων του – και των προσωπικών του διαβημάτων προς τους εργοδότες –, οι εργοστασιάρχες τον αναθεμάτιζαν και τον έβριζαν στη μέση του δρόμου, όπως και τις κόρες του. Τις αποκαλύψεις αυτές τις διαδέχτηκε μια συγκέντρωση διαμαρτυρίας στην κοιλάδα, η οποία συνοδεύθηκε από τοιχοκολλήσεις αφισών σύμφωνα με το χαρακτηριστικό στιλ του Oastler:

[...] είστε χειρότεροι Τύρανοι και μεγαλύτεροι Υποκριτές από τους επιστάτες σκλάβων στις Δυτικές Ινδίες. [...] Ο υποτιθέμενος Φιλελευθερισμός για τον οποίο καυχιέστε [...] θα αποδείξω ότι είναι *Τυραννία*· η υποτιθέμενη *Ευσέβεια* για την οποία καμαρώνετε [...] είναι σκέτη *Βλασφημία*. Το σύστημά σας, με τα *«Μαστιγώματα»*, τα *«Πρόστιμα»*, τις *«Υπερωρίες»*, την *«Πληρωμή σε Είδος»*, το *«καθάρισμα των μηχανών την ώρα του*

«brokken shoit chapel» λόγω των προστίμων που επιβάλλονταν στους εργάτες όταν τους κοβόταν το νήμα.

φαγητού», την «Κυριακάτικη Εργασία», τους «Χαμηλούς Μισθούς», [...] όλα αυτά θα περάσουν από τη δοκιμασία της «Δημόσιας Εξέτασης» [...].

«Το ίδιο σαββατόβραδο, εκεί που γύριζα από τη συγκέντρωση» δήλωσε ο Oastler

είδα δύο εργοστάσια να δουλεύουν σαν κολασμένα στην κοιλάδα. Οι εργάτες τους, άμοιροι φουκαριάρηδες, ήταν υποχρεωμένοι να μένουν εκεί μέχρι τις 11.30. Ανακάλυψα δε ότι ο ιδιοκτήτης του ενός εργοστασίου ήταν ένας άνθρωπος γνωστός για τον θρησκευτικό του ζήλο, ο οποίος συνεχώς αναστάναζε και ηθικολογούσε [...].⁶⁴

Θα επανέλθουμε στους μεθοδιστές για να εξηγήσουμε γιατί ανέλαβαν την παράδοση απολογητική της παιδικής εργασίας.⁶⁵ Δίχως αμφιβολία, ο εφημέριος Bull σκεφτόταν κυρίως τους αντικοφορμιστές εργοστασιάρχες όταν έβαλλε εναντίον της «ράτσας» των εργοδοτών:

[...] μια ράτσα της οποίας η μόνη σοφία συνίσταται στην πονηρία που της επιτρέπει να επινοεί τα φτηνότερα δυνατά μέσα για να αποσπάσει από τους νεότερους δυνατούς εργάτες την περισσότερη δυνατή εργασία, μέσα στο μικρότερο δυνατό διάστημα και με τον χαμηλότερο δυνατό μισθό [...] μια ράτσα ανθρώπων για την οποία ο Αγούρ⁶⁶ θα είχε πει: *Ιδού η γενιά τους, ω! πόσο αγέρωχα είναι τα μάτια τους, πόσο ψηλά υψώνονται τα βλέφαρά τους! Είναι μια γενιά με δόντια σαν ξίφη, κυνόδοντες σαν μαχαίρια, για να μπορεί να κατασπαράξει τους άπορους και τους φτωχούς της γης!*⁶⁷

Από την άλλη πλευρά, ενώ η σχεδόν ομόφωνη συνέργεια του επίσημου αντικοφορμισμού τον έφερε αντιμέτωπο με τις βιβλικές επιθέσεις του Bull και του Oastler, καθώς και με τις επιθέσεις των εργατών των Επιτροπών για τη Μείωση του Ωραρίου (μερικοί από τους οποίους είχαν μάθει τα κείμενά τους στα κυριακά σχολεία των εργοστασιαρχών), δεν θα έπρεπε επ' ουδενί να υποθέσουμε ότι η επίσημη Εκκλησία εργαζόταν σύσσωμη και αποφασισμένη προς όφελος των παιδιών. Πράγματι, ο ίδιος ο Shaftesbury –ο οποίος σαφώς και θα είχε εγκωμιάσει την Εκκλησία εάν αυτή το άξιζε– δήλωσε πως, εξαιρουμένου του Bull, ο αγγλικανικός κλήρος «ως σώμα [...] δεν θα κάνει τίποτε».⁶⁸

Συνεπώς, ο ισχυρισμός περί γενικής «αφύπνισης της συνείδησης» είναι παραπειστικός. Υποτιμά το ορμητικό κύμα συμπόνιας που κυρίευσε τους λίγους ελεύθερους επαγγελματίες του Βορρά οι οποίοι υπερασπίστηκαν την υπόθεση των παιδιών· συγκαλύπτει τη βία της αντίδρασης που συνάντησαν και που σε μερικές περιπτώσεις τους ανάγκασε να αναλάβουν δράση σχεδόν επαναστατική· και –όπως το συνηθίζουν οι ανθρωπιστές

64. G. Crabtree, εργάτης, *Brief Description of a Tour through Calder Dale* (1833): *Voice of the West Riding*, 20, 27 Ιουλίου 1833· *Account of a Public Meeting Held at Hebden Bridge*, 24 Αυγούστου 1833.

65. Είναι αξιοσημείωτο, ωστόσο, ότι ο Cecil Driver (ό.π., σ. 110) λέει πως οι πρωτομεθοδιστές δάνειζαν συχνά τους ναούς τους στον Richard Oastler.

66. [Σ.τ.Μ.] «Αγούρ»: Γιος του Ιακαί, δημιουργός παροιμιών (*Παροιμίες*, 30:1-33), τις οποίες μετέφερε με ποιητικό λόγο στους Ιθίλ και Ούκαλ.

67. *Manchester and Salford Advertiser*, 29 Νοεμβρίου 1835.

68. E. Hodder, *Life of Shaftesbury* (έκδ. 1887), σ. 175, 378.

ιστορικοί– υποτίμησε τον ρόλο που έπαιξαν επί είκοσι και πλέον χρόνια άνθρωποι όπως ο John Doherty και οι Επιτροπές για τη Μείωση του Ωραρίου που είχαν συγκροτήσει οι ίδιοι οι εργάτες. Πιο πρόσφατα, ένας συγγραφέας επισκόπησε το εν λόγω ζήτημα με το χαρακτηριστικό ύφος ανίας που διακρίνει την πολύπειρη συνείδηση της Πυρηνικής Εποχής. Ο σύγχρονος αναγνώστης, μας λέει, «πλήρως εξοικειωμένος με τα στρατόπεδα συγκέντρωσης», παραμένει «μάλλον ασυγκίνητος» μπροστά στο θέαμα της παιδικής εργασίας.⁶⁹ Ας μας επιτραπεί να προβάλουμε και πάλι μια πιο παραδοσιακή άποψη: η εκμετάλλευση μικρών παιδιών, σε αυτή την κλίμακα και σε αυτόν τον βαθμό, αποτέλεσε ένα από τα πιο επαίσχυντα επεισόδια στην ιστορία μας.

69. R.M. Hartwell, «Interpretations of the Industrial Revolution in England», *Journal of Econ. Hist.*, XIX, τ. 2, Ιούνιος 1959.